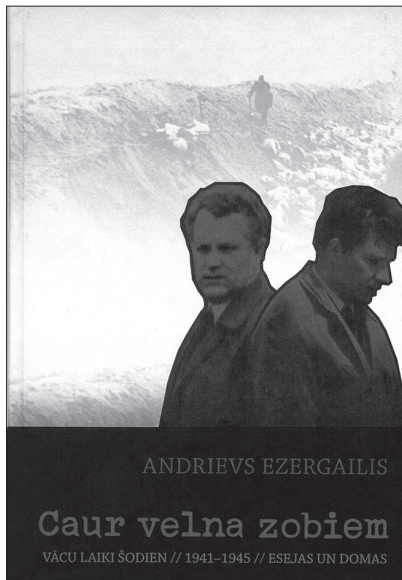

NO VĒSTURES PROFESORA PROPAGANDISTOS?¹

Andrievs Ezergailis. *Caur velna zobiem: vācu laiki šodien: 1941–1945: esejas un domas*. Rīga: Atvērtās krātuves, 2016. 479 lpp.

Andrievs Ezergailis, bez šaubām, ir autors, kas raisa diskusijas un neatstāj vienaldzīgu – spilgts, provokatīvs un uz kritiskām diskusijām aicinošs. Tāda ir arī viņa jaunākā publikācija “Caur velna zobiem: vācu laiki šodien: 1941–1945: esejas un domas”. Darbs ir vairāku eseju apkopojums, kas tapušas gandrīz divarpus desmitgažu laikā. Tās liecina par Andrieva Ezergaiļa ieguldījumu holokausta izpētē Latvijā. Būtiski, ka šī kopojuma galvenais fokuss nav vis pats notikums, bet gan process, kurā veidojušās vai tikušas veidotas zināšanas par to. Tādējādi Ezergaiļa jaunākā publikācija primāri ir liecība rūpīgiem un kompetentiem centieniem izsekot zināšanu tapšanas procesam un atspēkot tajā nevilšus vai mērķtiecīgi pieļautās kļūdas. Kā liecina darbā apkopotās esejas, tieši pēdējo analīzei autors veltījis būtiskāko uzmanību.

Iepazīstoties ar darba saturu, tā nosaukumu, manuprāt, iespējams interpretēt divējādi. Vienā versijā tas varētu būt vēstījums par holokausta vēsturiskās patiesības, kuru Ezergailis, vairākkārt atsaucoties uz Leopoldu fon Ranki, pašreizējā un uzticīgi centies meklēt, atrašanos starp divu Latviju okupējušo režīmu radītajiem uzslāņojumiem. Tās ir gan nacistiskās, gan padomju propagandas klišejas, puspatiesības un klaji meli, kas radīti atbilstoši to veidotāju politiskajām

¹ Recenzijas nosaukumā pārfrāzēts Andrieva Ezergaiļa 75 gadu jubilejai veltītās, Ulda Neiburga veidotās intervijas nosaukums: “No piena pudeļu mazgātāja vēstures profesors”. Sk.: Uldis Neiburgs. No piena pudeļu mazgātāja vēstures profesors. *Mājas Viesis*, 09.12.2005. Sk.: http://zagarins.net/sveiks/2005/120905_Ezergailis_Majas_Viesis.htm.

interesēm. Kā liecina Andrieva Ezergaiļa vismaz pusmūža ilgumā veiktie pētījumi, šī sagrozītā pagātnes aina turpina dzīvot arī mūsdienās un tās apstrīdēšana nozīmē nemitīgu savas vēsturnieka reputācijas pakļaušanu riskam stāties pretī nostiprinātām un par patiesām atzītām pārlicībām. Nacistu un padomju mītrades spēku stiprina arī paša Ezergaiļa godprātīga atzišanās, ka dažām no šīm mērķtiecīgi falsificētajām atziņām viņš savulaik ļāvis arī pats.

Citā variantā darba nosaukumu varētu interpretēt, ņemot vērā faktu, ka Andrieva Ezergaiļa bagātīgais akadēmiskais devums un reakcija uz to vienmēr atradusies starp diviem citiem žokļiem. No vienas puses, viņa centieni apstrīdēt dažādas klišejas skatījumā uz pagātni daudziem šķitis kā mēģinājums mazināt vai apšaubīt ebreju traģēdiju Otrajā pasaules karā. Bet, no otras puses, citi šos pašus secinājumus uztvēruši kā nepieņemamus un nepamatotus apvainojumus latviešiem par līdzdalību holokaustā un vēlāko attieksmi pret to. Ezergaiļa darbi un reakcija uz tiem liecina, ka vispāratzītu patiesību apšaubīšana nekad nav bijis viegls uzdevums, bet, neraugoties uz to, viņš nekad nav vairījies no asiem argumentiem un aktuālo diskursu satricinošas polemikas, tieši pretēji – centies to izraisīt. Spilgta liecība tam ir arī recenzējamā grāmata.

Pirms ķerties pie darba saturiskas analīzes, nepieciešams norādīt, ka daudzas šīs grāmatas kvalitātes izriet no tās formas. Respektīvi, recenzējamais materiāls ir lielākoties iepriekš publicētu rakstu apkopojums, kas papildināts ar dažām jaunām nodaļām. Šī nav pirmā Ezergaiļa tāda veida publikācija. Neilgi pēc Latvijas neatkarības atjaunošanas klajā nāca viņa publicistisko rakstu apkopojums “Emigranta elēģijas un mezglī”.² Būtiski, ka abos darbos vērojamas nozīmīgas uzsvāru atšķirības. 1991. gadā tapušo grāmatu caurauž Ezergaiļa aicinājumi latviešiem, galvenokārt – trimdā mītošajiem, apzināties holokausta traģēdiju, latviešu kolaboracionistu faktoru un nosodīt to, savukārt 2015. gadā izdotajā eseju un publikāciju kopojumā galvenais uzsvārs ir uz centieniem atmaskot neadekvātus vainas piedēvējumus latviešiem kā ebreju slepkavotājiem. Būtiski arī tas, ka no šajā krājumā publicētajiem tekstiem izriet, ka pamatā dezinformācijai par latviešu lomu holokaustā ir nacistiskais un padomju propagandas aparāts jeb

² Sk.: Andrievs Ezergailis (1991). *Emigranta elēģijas un mezglī*. Rīga: Eagles Systems.

“impēriju ārlietu ministrijas un viņu izdotā literatūra” (41. lpp.), bet 1991. gadā Ezergailis problēmas meklēja pašu latviešu (emigrācijas) azotē: “Daudzi no latviešu emigrācijas vadošiem kadriem ir ar smagu antisemitisma tendenci” (145. lpp.) un “Lielā mērā iemesls, kādēļ pasaule mūs uzskata par nacistiem un žīdu šāvējiem, ir Daugavas Vanagu runas vīru nopelns. Šī uzskata ģenēzei, protams, ir plašāka un dziļāka aizmugure, daudzi emigrācijas biedrību runas vīri šā uzskata radīšanā ir līdzdalību ņēmuši. Bet Daugavas Vanagu loma šeit ir bijusi vissvarīgākā” (17.–18. lpp.). Savā jaunākajā publikācijā latviešu attieksmi pret holokaustu Ezergailis vairs gandrīz nemaz neskar. Tā vietā būtiska loma atvēlēta centieniem atklāt senākajā publikācijā pieteikto “plašāko un dziļāko uzskata ģenēzes aizmuguri”, ko papildina iznīcinošas replikas tiem, kuri, lai arī dažos faktos kļūdaini un ne bez pret-runām, pēc Latvijas neatkarības atgūšanas centās akcentēt tieši to, uz ko savulaik norādījis pats Ezergailis, – pastāvošās problēmas latviešu vai Latvijas sabiedrības attieksmē pret holokaustu (sk. nodaļu, kas veltīta Mavrikam Vulfsonam, 141.–191. lpp.).

Atgriežoties pie Ezergaiļa jaunākās publikācijas formas, jānorāda, ka no tās izriet dažas būtiskas šī darba īpašības, vizuāli – grāmatas nevienādība, kas izpaužas vairākos aspektos. Pirmkārt, vēstures vai holokausta tematikas interesenti un arī Ezergaiļa daiļrades kaut vai attāli pazinēji, lasot šo garadarbu, visdrīzāk sastapsies ar triju veidu informāciju: a) tādu, kas tikusi publicēta un viņiem ir labi zināma; b) tādu, kas tikusi publicēta, bet publiskajā telpā ir raisījusi mazāku ažiotažu un tādēļ ir salīdzinoši mazzināma; c) tādu, kas iepriekš nav publicēta vai ir publicēta neilgi pirms grāmatas nonākšanas pie lasītāja un līdz ar to interesentiem būs pilnīga jauna.

Otrkārt, grāmatas vēstījums un autora valoda nav viendabīga, vietām – acīmredzot sākotnēji plašākam lokam domātajās publikācijās – tā ir izteikti publicistiska, savukārt nodaļās, kas primāri publicētas akadēmiskajos izdevumos, vēstījums ir formālāks un valoda vairāk atbilst zinātniskajam stilam. Šīs pārejas un stila maiņas ir visai straujas un traucē uztvert darbu kā vienotu veselumu.

Treškārt, vairāku rakstu sakopojums vienā darbā vismaz šajā gadījumā neveido vienotu veselumu arī tādēļ, ka hronoloģiskās un tematiskās pārejas starp nodaļām un tematiem ir straujas. Turklāt šā paša iemesla dēļ informācija, ko autoram ir bijis būtiski uzsvērt vairākās savās publikācijās, nemitīgi atkārtojas. Grāmatas beigās lasītājs visdrīzāk būs noguris no dažu avotu nemitīgas citēšanas un piesaukšanas.

Tipiskie piemēri, pie kuriem Andrievs Ezergailis atgriežas atkal un atkal, ir Drošības policijas un SD operatīvās grupas A vadītāja Valtera Štāleķera (*Stahlecker*) ziņojums kā liecība, kas noraida versiju par latviešiem kā īpaši efektīviem ebreju slepkavotājiem, Latvijā holokaustu pārdzīvojušā Maksa Kaufmaņa pēckara atmiņas kā būtiskāko padomju mītu avots un propagandista Paula Ducmaņa pamfleti kā padomju ideoloģizētā melīguma spilgtākā izpausme. Man kā šī darba lasītājam galu galā dažās nodaļās, kurās pēkšņi šo atsauču trūka, nevilšus radās ilgas pēc brīža, kad šie grāmatas pilāri atkal tiks iesaistīti vēstījumā. Kaut gan saprotams, ka šāda darba struktūra izriet no tā formas, vairāku rakstu publicēšana vienkopos tomēr prasītu rūpīgāku rediģēšanu, lai šādu nemitīgu argumentācijas cilpu mešanu novērstu un jaunradīto formu padarītu viengabalaināku.

Bez pārdomām par formu iepazīšanās ar darba saturu raisa arī būtiskas pārdomas par morāli. Andrievs Ezergailis pamatoti norāda, ka “holokausta mācīšanas galējie poli ir pārlieka moralizēšana no vienas puses un nogrimšana faktoloģijā – no otras” (63. lpp.). Iespējams, ka iemesls ir vairīšanās pārlieku moralizēt, bet tieši grimšana faktos un ētiskā vērtējuma iztrūkums ir šīs publikācijas būtisks trūkums. Darbā rodamas neskaitāmas atsauces uz dokumentiem, lēmumiem un notikumiem, bet pietrūkst autora morāla vērtējuma. Fakti! Viņaprāt, vieni – nepatiesi un falsificēti, otri, kas viņa izvēlēti, – patiesi un neapgāžami ticami! Fakti! Bet, pat ja mēs noticam autora kaismīgajiem centieniem visiem spēkiem pierādīt, ka Herberts Cukurs pašrocīgi nav nogalinājis nevienu ebreju un vairākus izglābis, grāmata nesniedz atbildes uz jautājumu, kā būtu vērtējama viņa dalība Arāja komandā. Vai kā apstākļu spiesta rīcība bezizvēles situācijā? Varbūt tiešām Ezergailis ir gatavs padarīt Cukuru par svēto, kurš riskēja ar visu un, lai glābtu nabaga ebreju dzīvības, pat bija gatavs stāties Arāja vienībā? Lai cik absurdi tas izklausītos, vietumis Ezergaiļa teksti šādas pārdomas raisa. Īpaši gadījumos, kad autors sāk vilkt paralēles starp Herberta Cukura un koncentrācijas nometnes “Lenta” komandanta, ebreju glābēja Elekes Šervica personībām.³

³ Herbertu Cukuru salīdzinādams ar Eleki Šervicu, Ezergailis raksta: “Lai izvairītos no nošaušanas, abi ielavījās ebreju šāvēju vienībās. Un, kad viņi tika iekšā, abi izmantoja savu privilēģēto stāvokli, lai palīdzētu ebrejiem” (sk. 384. lpp.). Sīkāk par Elekes Šervica personību sk. žurnālistes un vēsturnieces Anitas Kugleres pētījumā: Anita Kuglere (2007). *Šervica noslēpums: Ebrejs, SS virsnieks Rīgā*. Rīga: Atēna.

Būtiskākais neatbildētais jautājums Ezergaiļa koncepcijā ir individuālas izvēles loma. Autors vairumā rakstu atsaucas uz sistēmas spēku. Jo sevišķi, cenšoties atspēkot latviešu vainu ebreju slepkavošanā, viņš noraida jebkādas individuālas motivācijas nozīmi nacistiskā režīma represīvā aparāta funkcionēšanā, kas īpaši attiecies uz nevāciešu iniciatīvām. Interesanti, ka vietumis, piemēram, cenšoties apliecināt, ka vācieši ir bijuši “labāki šāvēji nekā latvieši”, un šim nolūkam izmantojot Rumbulas piemēru, Ezergailis pavisam aizmirst savu sistēmas pieeju.⁴

Jebkurā gadījumā Ezergaiļa sistēmiskais skaidrojums nekādi neļauj atbildēt, kas bija tie faktori, kāpēc vieni cilvēki nacistu okupētajā Latvijā kļuva par ebreju slepkavām, bet citi – par glābējiem. Visdrīzāk, vairums no tiem, kas nokļuva ebreju slepkavošanas vienībās, bija sarežģītu izvēļu priekšā un neviens pie slepkavošanas neķērās ar prieku sirdī. Tomēr vairums tālaika Latvijas iedzīvotāju nenonāca ebreju slepkavotāju brigādēs, bet daži patiešām kļuva par pašai izdzīvotiem glābējiem, pat neraugoties uz vēl lielākiem draudiem no okupācijas varas nekā it kā bezizvēles situācijā nokļuvušais Herberts Cukurs.⁵

Atsevišķas diskusijas vērts ir Andrieva Ezergaiļa debatēšanas stils. Vēsturnieks Uldis Neiburgs pirms desmit gadiem, veidojot publikāciju par godu autora 75 gadu jubilejai, to raksturoja kā uz “pieklājības robežas” balansējošu.⁶ Es domāju, ka akadēmiskās polemikas robežas un normas Ezergailis mērķtiecīgi un agresīvi pārkāpj. Lai gan grūti nepiekrist autora atziņai, ka publiskas, kritiskas viedokļu apmaiņas Latvijas zinātnes telpā trūkst, viņa paša izvēlētais stils bieži vien pamatoti var tikt uzskatīts par neatbilstošu normālai akadēmiskai diskusijai. Diez vai argumentētu patiesības noskaidrošanu veicina kolēģiem veltītie izteikumi par “Staļina anatomiskā centra bučošanu”⁷ un citi

⁴ Pats Ezergailis šo dīvainību pārsapņemas beigās atzīst, bet rodas jautājums, kāda mērķa vārdā rakstīta izvērsta analīze: “Pamatā šeit ir principa, ne nerva starpība, un esmu pārliecināts, ka Jekelns būtu varējis sameklēt divpadsmit Arāja komandas vīrus, kuri uzdevumu būtu veikuši tikpat sekmīgi kā Jekelna vācieši. Fakts tomēr paliek, ka Jekelns rasistisku iemeslu dēļ izvēlējās lietot asinsbrāļus” (sk. 57. lpp.).

⁵ Apzināta norāde uz to, ka Ezergailis būtiski pārspilē, cik ļoti savas biogrāfijas dēļ Cukuram bijusi neapskaužama situācija.

⁶ Neiburgs. No piena pudeļu mazgātāja vēstures profesoras.

⁷ Ezergailis raksta: “Tie komunisti, kuri izdzīvoja līdz 1950. gadam, bija ne tikai Staļina tanku, bet arī dažādu anatomisku centru bučotāji” (sk. 262. lpp.).

nereti nievājoši apgalvojumi, it īpaši, ņemot vērā paša autora atziņu, ka “vēsturnieka nerimstošs darbs ir labot kļūdas, izravēt tekstus no nejaušībām un tos papildināt ar dziļākām atziņām. Kļūdu ieviešanās ir dabīgs un nenovēršams process” (61. lpp.), un paškritisku atzišanos, ka arī pats tādas pieļāvis.

Andrieva Ezergaiļa pētītās tematikas kontekstā būtiskus jautājumus un morālas pārdomas raisa arī autora izvēlēto jēdzienu lietošana. Rakstot par ebreju iznīcināšanu, Ezergailis konstanti izmanto tādus apzīmējumus kā “šāva”, “šaušana”, “šāvēji”, kas apzināti vai neapzināti rada priekšstatu par autora ētisko pozīciju. Iespējams, tas šajā gadījumā ir tulkojuma jautājums un autora mītnes zemē runātajā valodā ir citas nozīmju veidošanas prakses, tomēr latviešu valodā ar jēdzienu “šaušana” parasti tiek apzīmēta sacensību disciplīna vai raksturotas darbības medību laikā, savukārt Ezergaiļa minētā “cilvēku šaušana” apzīmē nogalināšanu vai slepkavošanu, tādējādi automātiski arī demonstrējot autora morālo pozīciju pret varmākām un upuriem.

Ētiska rakstura jautājumus liek uzdod arī citas darba iezīmes. Būtisks ir jautājums par korespondences publicēšanu, īpaši ņemot vērā, cik ironiskas un pat satīriskas ir dažas Ezergaiļa kolēģiem adresētās replikas. Biežāk šādos gadījumos pieņemts publicēt abu pušu saraksti. No vienas puses, tā, iespējams, būtu korektāk (īpaši iznīcinošas kritikas gadījumā), no otras puses, tas dod iespēju izprast arī pretargumentus, kas savukārt ļauj pilnvērtīgāk paraudzīties uz problēmu, kas kļuvusi par strīda objektu. Šīs diskusijās pastāvējušās otrās puses iztrūkums (darbā ir publicēta tikai viena vēstule, kas veltīta Ezergailim, holokaustu pārdzīvojušā atmiņu grāmatas “Ebreju noslepkavošana Latvijā”⁸ autora Bernharda Presa sūtīta) rada iespaidu par paštiksmīnāšanos, dažādos veidos izsmējīgi kritizējot savus kolēģus un diskusijas biedrus, kā arī tā nedod iespēju iepazīties ar abu pušu argumentiem. Šāda pieeja vērtējama negatīvi ne tikai ētisku iemeslu dēļ, bet arī tādēļ, ka, piemēram, Marģera Vestermaņa un Andrieva Ezergaiļa domu apmaiņa vietējos medijos deviņdesmito gadu sākumā ir interesanta pozīciju sadursme par holokaustu Latvijā, kuru pilnā apmērā lasīt ir daudz vērtīgāk un bagātinošāk nekā recenzējamajā grāmatā publicēto vienas puses argumentāciju.

⁸ Sk.: Bernhard Press (2000). *The murder of the Jews in Latvia, 1941–1945*. Evanston: Northwestern University Press.

Darbam noteikti ir vairākas pozitīvas iezīmes. Vietām ar īpašu baudu var lasīt Ezergaiļa izteiksmes stilu, kas lasītāju noteikti neatstās vienaldzīgu un ir spilgts piemērs, ka arī šādā formā var rakstīt par vēsturi. Tāpat īpaša nozīme un aktualitāte ir nodaļai par antisemitisma vēsturi Latvijā un pasaulē, kurā autors meistarīgi atklāj dažādu antisemitisko aizspriedumu formu izcelšanos un būtiskākos to veicinātājus. Publikācija kopumā ir vērtīga lasāmviela, kas atklāj daudz būtiskas informācijas pa holokausta norisēm. Tomēr, ja līdz šim publicētajos Andrieva Ezergaiļa sacerējumos ir kāds izteikts trūkums, kas raisa izbrīnu, tad visbiežāk tie ir izteikumi, kas liecina par vietējā (Latvijas vai Latvijas PSR) konteksta ne visai precīzu vai pat kļūdainu pārzināšanu.⁹ Arī šajā darbā daži spriedumi liecina, ka, gūstot priekšstatu islaicīgu vizišu laikā, raugoties no tālā krasta vai sekojot līdzī norisēm ar mediju starpniecību, iespējams nonākt pie secinājumiem, kuriem vietējā Latvijas sociālpolitiskajā realitātē ir grūti atrast pamatojumu. Tā, piemēram, citviet darbā nemitīgi sludinājis nacistu propagandas mītrades spēku, kā rezultātā latvieši daudzviet joprojām tiek uzskatīti par ebreju slepkavām, Ezergailis vienlaikus pasludina, ka nacistiskās mašīnērijas iedarbība uz mūsdienu Latvijas iedzīvotāju prātiem vairs nav aktuāla: “Ja kopš nacisma sakāves hitleriskais antisemitisms ir lielā mērā atmaskots, piemēram, lozungs “žīds/boļševiks” vairs netiek nopietni tverts ne starp ebrejiem, ne gojiem, man aizdomas, ka vienīgi kā gruzdoša pagale, kas turpina dūmot, palikušas ebreju aizdomas par goju draudzību. Patiesībā tomēr arī “karstākajā” nacisma laikā ebreji nebija bez draugiem, pat ne Vācijā” (62. lpp.). Diemžēl jāatzīst, ka ir jābūt patoloģiskam ideālistam vai optimistam,

⁹ Piemēram, apskatā par attieksmi pret holokaustu Latvijas PSR teritorijā, analizējot kultūras un literārās reprezentācijas, Andrievs Ezergailis savulaik norādījis, ka, izņemot Ojāra Vācieša dzejoli “Rumbula” un vairākos Regīnas Ezeras darbos minētos “ebreju šāvējus”, “ebreji neeksistē padomju Latvijas literatūrā” un “ebrejs kā pastāvīga figūra vai individuāla raksturloma pēc holokausta ir gandrīz izzudusi”. Sk.: Andrievs Ezergailis (1996). Latvia. In: David S. Wyman, Charles H. Rosenzweig (eds.) (1996). *The world reacts to the holocaust*. Maryland: The Johns Hopkins University Press, pp. 375, 358. Par to, ka šādi secinājumi ir pilnīgi nepamatoti, sk., piemēram: D. Berziņš (2013). *Sotsial'naia pamiat' kholokosta v populiarnoi kul'ture Latviiskoi SSR: analiz nekotorykh iarkikh primerov*. V kn.: Svetlana Amosova (otv. red.). *Utrachennoe sosedstvo: Evrei v kul'turnoi pamiatii zhiteliei Latgalii: Materialy ekspeditsii 2011–2012 gg*. Moskva: Sefer, s. 334–356.

lai secinātu, ka nacistiskās propagandas sekas Latvijā ir pārvarētas un iedzīvotāju prātus vairs neietekmē.

Andrieva Ezergaiļa darbs ir arī spilgts – grūti teikt, vai veiksmīgs – avotu kritikas piemērs. Autors vairākkārt uzsver, ka vēsturnieka pamatavotam jābūt dokumentiem, bieži vien kā savu argumentu spēku, iespējams, augstprātīgi, izmantodams apgalvojumus par atšķirībām savu un citu vēsturnieku pieejai pagātnes izziņāšanā: “Pārlasot kolēģu rakstus, mēs redzam, ka visas viņu apskatītās liecības bez izņēmuma balstās uz cilvēku melīgajām acīm un emociju pārslogotās atmiņas. [...] Kolēģi nav aptvēruši, ka es balstos uz tādiem argumentiem pierādījumu skalā, kuri nav atkarīgi nedz no cilvēku emocijām, nedz ideoloģiskajām nosliecēm – pretēji viņu avotiem” (399. lpp.). Lasot darbu, nepamet sajūta, ka Ezergaiļa aizstāvētā nepieciešamība balstīties tikai uz rakstītiem dokumentiem īpaši aktuāla ir tieši Herberta Cukura vainas šķetinājumā, jo tas palīdz stiprināt autora viedokli par šo pretrunīgo personāžu (šis pretrunīgums darbā gan parādās stipri nosacīti). Patiesībā Ezergailis nav nemaz tik noraidošs pret paša kaismīgi kritizētajām cilvēku subjektīvajām liecībām – gadījumos, kad šīs liecības palīdz balstīt viņa pozīciju.

Lai kritiski palūkotos uz Andrieva Ezergaiļa bieži lietoto argumentu par dokumentu kā vēstures avotu ekskluzivitāti, minēšu kādu no vēsturiskā temata dekontekstualizētu piemēru. Mūsdienās daudzi Latvijas iedzīvotāji nedzīvo vietās, kur ir oficiāli deklarējušies. Ja Ezergaiļa kungam kāds palūgtu uzrakstīt šo cilvēku dzīvesgājuma aprakstu un viņš izmantotu savu kaismīgi aizstāvēto principu balstīties tikai un vienīgi oficiālajā dokumentācijā, visdrīzāk secinājumi būtu novērojamajai realitātei neatbilstoši. Šis piemērs liecina, ka nevajadzētu absolutizēt neviena avota nozīmību. Tiem visiem, bez šaubām, ir sava problemātika, kas jāņem vērā, un tikai kontekstā tie var tuvināt mūs “vēsturiskajai patiesībai”. Nešaubos, ka Ezergaiļa kalibra vēsturniekam šī triviālā atziņa nav nekas jauns, tieši tādēļ autora acīmredzamais un dīvainā argumentācijā balstītais selektīvisms liecību izvēlē apliecina nevis sekošanu Leopolda fon Rankes tradīcijai, ko pats autors vairākkārt piemin un kura ideālu nodošanā apsūdz vairākus kolēģus, bet gan centienus visiem spēkiem aizstāvēt savu pārliecību par Cukuru nevainīgumu. Herberta Cukura drāmai veltītā nodaļa liek stipri šaubīties, vai fon Ranke par šo veikumu Ezergailim atzinīgi paklapētu pa plecu par “vēsturiskās patiesības objektīvu atspoguļojumu”. Tam ir vairāki iemesli.

Kā noprotams pēc šī ievada, manuprāt, vairākas veiksmīgās grāmatas iezīmes sagandē, iespējams, tās aktuālākā nodaļa, kas veltīta Herbertam Cukuram un kurā autors acīmredzami pamet savu vēsturnieka mundieri un nostājas vienā kolorītā ierindā ar tādiem Cukura attaisnotājiem un slavinātājiem kā Roberts Klimovičs, Baiba Šāberte, Elita Veidemane, Juris Millers un Armands Puče.¹⁰ Ja no pārējiem visdažādāko, vairāk vai mazāk populārās kultūras produktu veidotājiem vispusīgu un iespējami godīgu un precīzu Cukura fenomena izvērtējumu prasīt īsti nav pamata, kādreizējam vēsturniekam Ezergailim tas gan piederētos... Diemžēl ar Cukura bezierunu attaisnošanu Andrievs Ezergailis ir izdarījis lāča pakalpojumu ne tikai savai reputācijai, bet, tēlaini izsakoties, arī Latvijas vēsturnieku cunftei kopumā.

Lai gan "Latvijas Avīzes" šim darbam veltītā kodolīgā recenzija vēsta, ka "A. Ezergaiļa stils balstās faktos, loģikā un dziļās zināšanās",¹¹ autora stingrās loģikas principus, kurus, pretnostatot sevi oponentiem, vietumis uzslavē arī viņš pats, lasītājam, lasot tieši nodaļu par Cukuru, var nākties vairākkārt apšaubīt. Andrieva Ezergaiļa tā dēvētā loģikā ir vairākas sūces, un man kā lasītājam šķiet, ka tās visas lielākoties radušās no bezkompromisa centieniem reabilitēt Herbertu Cukuru. Aizstāvot vairākas citas savas premisas, viziteiktāk – mēģinot pierādīt, ka holokausts bija nacistu augstākās virsvadības iecerēts noziegums, Ezergailis nenoguris (pamatoti) atkārtoti tēzi, ka daudzi pierādījumi nav un nevar būt atrodam, jo nacisti darīja visu iespējamo,

¹⁰ Visi šie autori radījuši darbus, kuros Herberts Cukurs atainots vienpusēji pozitīvi, būtiski mazināta vai nav izvērtēta viņa līdzdalība holokausta noziegumos, kā arī vērojamas Cukura heroizācijas iezīmes. Roberts Klimovičs līdzās citām aktivitātēm ir producējis Latvijas televīzijas raidījuma "Leģendu mednieku" sēriju ar nosaukumu "Herberts Cukurs". Sk.: <https://www.youtube.com/watch?v=9wISYwXHPb8>. Baiba Šāberte ir grāmatas "Ļaujiet man runāt: Herberts Cukurs" autore. Sk.: Baiba Šāberte (2010). *Ļaujiet man runāt: Herberts Cukurs*. Rīga: Jumava. Elita Veidemane ir vairāku publikāciju/interviju autore laikrakstā "Neatkarīgā Rīta Avīze". Sk., piemēram: Elita Veidemane. Herberta Cukura dēls atklāj patiesību par savu tēvu. *Neatkarīgā Rīta Avīze*, 27.09.2013. Sk.: <http://nra.lv/latvija/103055-herberta-cukura-dels-atklaj-patiesibu-par-savu-tevu.htm>. Juris Millers ir producējis mūziklu "Cukurs. Herberts Cukurs", bet Armands Puče ir grāmatas "Jūs viņu nekad nenogalināsiet" autors. Sk.: Armands Puče (2015). *Jūs viņu nekad nenogalināsiet*. Rīga: Mediju nams.

¹¹ Sk.: Viesturs Sprūde. Izaicinošais Andrievs Ezergailis. *Latvijas Avīze*, 12.01.2016. Sk.: <http://www.la.lv/izaicinosais-andrievs-ezergailis>.

lai saglabātos iespējami maz liecību un dokumentācijas. Savukārt, atrotītām piedurknēm metoties Cukura aizstāvībā, Ezergailis potenciāļajiem kritiķiem preventīvi norāda: “Nav spiesta lieta man ticēt, bet tie, kas teikto grib apšaubīt, lai pie mana pusnakts loga neklauvē bez žūkšņa dokumentu rokā” (386. lpp.).

Andrieva Ezergaiļa nelokāmajai loģikai vairākos gadījumos ir tieksme lavierēt. Tad, kad Cukurs kādās liecībās ir pieminēts kā iespējama ebreju slepkavotājs vai arī nav pieminēts kā ebreju glābējs, Ezergailis izmanto visdažādākos gan sociālpolitiskos, gan psiholoģiskos ieganstus, kas varētu izskaidrot šo kļūdu. Savukārt gadījumos, kad Cukura vārds nav atrodams slepkavnieku sarakstos un, retos gadījumos, ir sastopamas liecības par viņa iespējamu līdzdalību ebreju glābšanā, šo liecību ticamība vai iespējama problemātiskums pat netiek pieminēts. Spilgts piemērs ir Ezergaiļa centieni pamatot, ka Rumbulas slaktiņā izdzīvojušo ebreju Matīsu Lutriņu izglābis tieši Cukurs, lai gan virkne liecību uz to nenorāda: “Lutriņš izdzīvojis gan vācu, gan padomju laikus, nomira agros brīvības gados. Viņš vairākkārt tika pratināts un savu izglābšanās stāstu viņš neslēpa, lai gan saprotamu iemeslu dēļ Cukura vārdu nepieminēja. Cukura lomu viņš varēja arī pilnībā nezināt” (397. lpp.). Tātad, ja pierādījumu nav pat izglābtā liecībās, mums atliek vienkārši uzticēties Andrievam Ezergailim. Lieki norādīt, ka tikpat lielas pūles centienos noskaidrot kādus zemūdens apstākļus un to, kāpēc Cukura vārds šķietami neloģiski neparādās kādās atsevišķās apsūdzībās, Ezergailis nepielieto. Savukārt, ja tas pats Lutriņš Herbertu Cukuru liecībā ataino negatīvi, lūdzu, rūpīga konteksta analīze Ezergaiļa izpildījumā: “Lutriņa citāts nāk no ebreju kopienas raksta, kas savukārt nāk no Lutriņa 1976. gada stāstījuma, pierakstīta Rīgā, Hamburgas Zemes Tiesas vajadzībām prokurora V. Busses uzraudzībā. Lai gan tas bija vēl aukstā kara un Brežņeva šaurās ideoloģijas laiks, ebreju vēsturnieki grib, lai mēs ticam, ka liecības tika pierakstītas bezdraudu gaisotnē” (403. lpp.).

Apogeju ‘Ezergaiļa loģika’ sasniedz centienos noraidīt visas tās liecības, kurās Herberts Cukurs apsūdzēts holokausta tiešā vai netiešā īstenošanā. Šķietami pierādījis (tā liecina dokumenti), ka Cukurs kara pirmajās dienās nevarēja pastrādāt viņam inkriminētos noziegumus, jo nav atradies Rīgā, Ezergailis paziņo, ka, “vadoties pēc ASV kriminālliecību standarta, visas tās liecības, kurās liecinieks ir kļūdiņies par Cukura līdzdalību slepkavībās pirmajās vācu okupācijas nedēļās,

automātiski izdzēš tās, kas liecina par slepkavībām Rumbulā – *Wrong in one wrong in all*” (392. lpp.). Tātad, ja Cukura aizstāvībai tas der, tad izmantojam vēsturnieku patiesības noskaidrošanas standartus, ja ne – izmantojam ASV pielietoto juridisko praksi, jo mērķis jau nav metodes tīrība, bet gan Cukura rehabilitācija. Tas nekas, ka vēsturnieki laikam tomēr nestrādā pēc šādiem ASV kriminālliecību standarta principiem un ka ar šādu argumentu var noraidīt praktiski jebkuru liecību. Turpinot ‘Ezergaiļa loģiku’ – jebkurš cilvēks kādreiz ir melojis, līdz ar to varam atmest jebkuru liecību, kas neatbilst izvirzītajai hipotēzei. Arī citos gadījumos Andrievs Ezergailis visiem spēkiem cenšas ķerties pie pierādījumiem, kas ļauj apstiprināt tēzi par Cukura nepamatotu nomelnošanu, piemēram, meklējot apstiprinājumu tam, ka viņa vārds nav atrodams ebreju šāvēju sarakstos (386.–387. lpp.). Patiesi, Herberts Cukurs nebija Arāja komandas ierindas slepkavnieks, to nemaz nevajag censties pierādīt! Par citu gan Ezergailis klusē – piemēram, kāda varēja būt Cukura loma Arāja komandas sastāvā ārpus tiešajiem garāžas pārziņa pienākumiem un ko “nevainīgais Cukurs” varēja darīt atsevišķās sanāksmēs ar augstāko virspavēlniecību? Hiperbolizējot Ezergaiļa apoloģijas paņēmienus – iespējams, kopā ar Arāju piedāvāja pasākuma plānus ebreju glābšanai?

Andrieva Ezergaiļa centieni pierādīt, ka Herberts Cukurs bijis ebreju glābējs, ir atsevišķas diskusijas vērti. Bez šaubām, ja šādi fakti ir bijuši, tad tos ir vērts minēt un skaidrot, taču tiem nav un nevar būt nekāda tālejoša iespaids uz jautājumu, vai Cukurs bija vainojams ebreju slepkavošanā. Tāpat kā kritiku neiztur Latvijas mediju telpā publicētie stāsti, kas paredz, ka Herberts Cukurs ļoti mīlējis savu ģimeni, visu dzīvo radību un dabu,¹² tāpēc nevarētu līdzdarboties ebreju nogalināšanā, nav nekāda pamata uzskatīt, ka šādā argumentācijā būtu izmantojamas liecības par iespējamu atsevišķu ebreju glābšanu. Andrievam Ezergailim noteikti ir zināms, ka holokausta literatūras viena no skaudrākajām atziņām vēsta, ka cilvēki, kas vienā vidē varēja būt mīloši vīri un tēvi, kļuva par visneģēlīgākajiem slepkavām citā. Tāpat šis noziegums liecina arī par vairākiem gadījumiem, kad viskonsekventākie holokausta īstenotāji varēja izglābt kādu ebreju no nāves. Un iemesls tam bija nevis idejiska pārliecība par nepieciešamību palīdzēt nevainīgiem upuriem, bet gan personīgu sociālu saišu noteikta loģika.

¹² Veidemane. Herberta Cukura dēls atklāj patiesību par savu tēvu.

Izglābtie šādos gadījumos izdzīvoja nevis tāpēc, ka glābēja skatījumā bija cilvēki, kas pakļauti necilvēcīgai katastrofai, bet gan tāpēc, ka bija slepkavu mājkalpotāji, strādnieki vai kā citādi noderīgi ļaudis. Arī Cukura gadījumā stāsts acīmredzami nav par humanistisku, ideālos balstītu rīcību kā Žaņa Lipkes piemērā, bet gan konkrētās, personīgās interesēs bāzētā vēlmē pasargāt, piemēram, noderīgu savas darbnīcas mehāniķi vai mīļāko, kas neliecina ne par teorētisku, ne praktisku Cukura attieksmi pret ebreju iznīcināšanu kopumā.

1986. gadā Andrievs Ezergailis asi vērsās pret emigrācijas latviešiem, norādīja uz nepieciešamību kritiski izvērtēt dažādas antisemitisma paliekas kopienas pasaules uzskatā un aicināja apzināties un patiesi nosodīt Otrā pasaules kara laikā Latvijas teritorijā un ar vietējo iedzīvotāju līdzdalību pret ebrejiem īstenoto noziegumu. Lai to īstenotu, Ezergailis trimdas latviešus aicināja publicēt šādu deklarāciju: “Mēs, latviešu brīvās tautas pārstāvji, nožēlojam Latvijas žīdu iznīcināšanu un to uzskatām kā lielu mūsu valsts un tautas traģēdiju. Žīdu iznīcināšana nebija mūsu tautas interesēs, un tā nenotika ar mūsu tautas gribu. Mēs arī atzīstam, ka vairāki simti mūsu tautas locekļu pakļāvās nacistu pavēlēm un kā indivīdi un vienības piedalījās Latvijas žīdu nošaušanā. Vēstures rats nav atgriežams, bet mēs nosodām šo latviešu slepkavu rīcību un deklarējam tos kā latviešu vārda necienīgus.”¹³

2015. gadā Ezergailis ir kļuvis par Herberta Cukura bezierunu un bezkompromisu rehabilitētāju, vietumis pat heroizētāju, kas noraida jebkādas apsūdzības un cenšas viņam piešķirt pat ebreju glābēja oreolu. Pat ja mēs noticam Ezergaiļa ļodzīgajai un atbilstoši jebkurai nepieciešamībai pielāgojamajai argumentācijai un pieņemam, ka Cukurs tieši neviena ebreja nāvē nav vainojams, jāatgādina, ka stāsts ir par cilvēku, kura primārā atbildība bija – nodrošināt, lai Arāja vienības transports un ieroči būtu ideālā kārtībā un nerastos ne mazākie tehniskie šķēršļi nacistu mērķa realizācijā, un šis mērķis paredzēja nogalināt visus Latvijas ebrejus. Stāsts ir arī par cilvēku, ar kuru, kā raksta Uldis Neiburgs, Otrā pasaules kara noslēgumā kopīgās organizācijās negribēja iesaistīties pat viņa tautieši.¹⁴ Vai arī šādas liecības ir

¹³ Sk.: Ezergailis. *Emigranta elēģijas un mezglis*, 13. lpp.

¹⁴ Uldis Neiburgs. Herberts Cukurs, varonis un/vai slepkava? *Mājas Viesis*, 05.12.2014. Sk.: <http://www.la.lv/herberts-cukurs-varonis-unvai-noziedznieks>.

norakstāmas uz nacistu vai padomju propagandu? Vai arī tās tapušas iebiedēšanas rezultātā? To būtu grūti pamatot pat ar 'Ezergaiļa staidpīgo loģiku', un, tā kā šādas atziņas neatbilst autora apriori izvēlētajai Cukura upura/varoņa koncepcijai, Ezergailis tādas vienkārši ignorē.

Kādi dzīves likloči Andrievu Ezergailis ir aizveduši līdz Cukura rehabilitētāja un pat heroizētāja statusam, lasot darbu, ir grūti izskaidrot. Tas, ka autora grāmatā Cukuram veltītā nodaļa vairs nav vēsturnieka, kura mērķis noskaidrot patiesību, bet gan propagandista veikums, ir grūti apstrīdams. Latvijas vēsturnieku pienākums ir turpināt rūpīgi izvērtēt jebkādus propagandiskus centienus aizmiglot šo būtisko patiesību, kuriem nu ir pievienojies arī Andrievs Ezergailis, un precīzi noskaidrot un izvērtēt Herberta Cukura lomu holokausta realizācijā Latvijā.¹⁵ Ezergailis par Cukuru ir uzrakstījis, bet patiesību meklēt gan acīmredzami nav centies. Kā tālajā 1986. gadā rakstīja viņš pats: "Propagandas uzdevums, piemēram, nav izvērtēt dažādas patiesības, bet gan uzsvērt vienu vienīgu patiesību – to, kuru tā pārstāv."¹⁶

Andrieva Ezergaiļa ieguldījums holokausta izpētē Latvijā nav noliedzams. Viņa 1999. gadā latviski publicētais pētījums par holokausta norisi vācu okupētajā Latvijā¹⁷ ir nozares klasika. Darba nozīmību ir veicinājusi gan tā izstrādes kvalitāte un atziņu novitāte, gan arī citu līdzvērtīga līmeņa monogrāfiju par holokaustu Latvijā ilgstošs iztrūkums. Vairāki būtiski secinājumi un atziņas par holokaustu Latvijas teritorijā populārzinātniskā formā ir skaidroti arī recenzējamajā monogrāfijā. Andrieva Ezergaiļa veikums temata izpētē ir kļuvis par regulāri sastopamu atsauču informāciju vadošo holokausta pētnieku darbos. Tieši tādēļ vienpusējā un nekritiskā forma, kādā tik starptautiski atzīts vēsturnieks ir uzrakstījis Herberta Cukura stāstu, liek pret to izturēties ar vislielāko piesardzību un skrupulozu kritiku. Jo, ņemot vērā tematikas aktualitāti un jūtību, neapšaubīta un neizvērtēta šī versija tiks izplatīta citos žanros un formās un ietekmēs Latvijas sabiedrības priekšstatu par holokausta reālijām Latvijā.

Didzis Bērziņš

¹⁵ Daudz izsvērtāka un precīzāka pozīcija atrodama Ulda Neiburga populārzinātniskajā publikācijā laikrakstā "Mājas Viesis": Neiburgs, Herberts Cukurs, varonis un/vai slepkava?

¹⁶ Ezergailis. *Emigranta elēģijas un mezglī*, 104.–105. lpp.

¹⁷ Andrievs Ezergailis (1999). *Holokausts vācu okupētajā Latvijā, 1941–1944*. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds.